

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

Анна Габай

Матеріали до «Словника граматичного керування прикметників»

Концепцію пропонованого «Словника граматичного керування прикметників» (далі Словника) створено на основі тісного зв'язку валентності та явищ керування, або валентно зумовленого керування. Він є засадничим принципом побудови словникових статей. Керування, услід за І. Р. Вихованцем, тлумачимо як «форму (спосіб) підрядного зв'язку, що стосується значеннєво передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками» [3: 37], тобто семантичним підґрунтям керування слугує семантико-синтаксична валентність. Саме валентність точно окреслює межі керування, у які потрапляють тільки ті залежні компоненти, яких потребує лексико-граматична природа опорного слова. Керування є формальним виявом семантичної валентності ознакових слів. Воно збігається з формально-синтаксичною валентністю: зумовлені валентністю предиката дії чи стану непередикатні іменникові компоненти (аргументи) мають формальне вираження в певній безприйменниковій чи прийменниково-відмінковій формі, що виконує функцію керованого другорядного члена речення. Прикметники набувають валентності внаслідок переміщення в первинну для дієслова предикативну позицію. У присудковій позиції звичайно вживаються якісні прикметники – виразники власне-ознаки. Вона не типова для відносних прикметників – виразників невластне-ознаки. За визначенням І. Р. Вихованця, відносні прикметники виражають невластне-ознаку, що є наслідком згортання базового елементарного речення, пор. Стіл – дерев'яний ← Дерев'яний стіл ← Стіл виготовлений із дерева [5: 134]. У ролі присудка прикметники вступають у такі синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення до інших одиниць, як і дієслова.

Керованими вважатимемо ті словоформи, які породжені валентністю предикативних якісних прикметників. Саме тому в Словнику подаватимемо

нормативні форми вираження тільки валентно залежних одиниць – переважно власне-іменників (тобто назв конкретних предметів) із семантичними функціями об'єкта та адресата. Проте, як засвідчує мовний матеріал, у позицію керованих власне-іменників потрапляють і невласне-іменники – назви опредметнених дій, станів, ознак. Їх також залучаємо до аналізу.

У граматичній системі мови з огляду на прямий порядок слів у реченні розмежовують лівобічну та правобічну валентність предиката і відповідно лівобічні та правобічні валентно зумовлені компоненти. Для української мови типовою є правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна звичайно стосується явищ координації. Семантичні функції виконавця дії та носія процесу, стану, якості, кількісної ознаки зараховують до лівобічної валентності, решту семантичних функцій компонентів – до правобічної. Формальне вираження лівобічної позиції валентно залежного дієслівного компонента в сучасній українській літературній мові не становить труднощів. Проте варто зауважити, що у «Словнику граматичного керування прикметників», окрім правобічних валентно зумовлених компонентів, що співвідносяться переважно з об'єктними та адресатними синтаксемами, буде подано і позицію суб'єкта якісного стану, яку вважають, за прямого порядку слів, лівобічною, тому що її морфологічне вираження іноді становить труднощі. З цього приводу І. Р. Вихованець зауважує: «Давальний відмінок як морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми має вузьку сферу поширення. Суб'єктна функція давального стосується тільки одного її різновиду – функції суб'єкта стану. Вона дещо віддалена від семантико-синтаксичної функції адресата дії як первинної функції давального. Давальний у функції суб'єкта стану сформувався в результаті переміщення його з правобічної придієслівної позиції в лівобічну (суб'єктну) і певного тяжіння до називного відмінка у функції суб'єкта, займаючи в суб'єктній синтаксичній парадигмі форм підпорядковане місце» [2: 115-116].

За формою залежного слова розмежовуємо керування власне-відмінкове (безприйменникове, безпосереднє), коли це слово виражене безприйменниковим відмінком (*відомий друзям, вірний Україні, вдячний батькам*), і прийменниково-відмінкове (прийменникове, опосередковане), коли підпорядкування відбувається за допомогою прийменників (*вищий за батька, багатий на дітей, спритний до тостів, схожий на брата*).

Завдання Словника – виявити та лексикографічно зафіксувати прикметникове керування, морфологічне вираження якого типове для сучасної української літературної мови.

Отже, «Словник граматичного керування прикметників» – це лексикографічно-граматична праця, у якій уперше в сучасному українському мовоз-

навстві на теоретичних засадах семантико-синтаксичної валентності буде проаналізовано граматичне, валентно зумовлене керування прикметників та системно описано типове для сучасної української літературної мови морфологічне вираження значеннево залежних від предикативного прикметника іменникових компонентів.

Побудова Словника та словникової статті

Статті в Словнику буде абетковано за реєстровими одиницями. Структура словникової статті передбачає наявність таких складників.

- I. Реєстрове слово у вихідній формі.
- II. Тлумачення лексичного значення реєстрового слова.
- III. Аналіз правобічних валентно зумовлених компонентів:
 1. Семантична кваліфікація правобічного валентно зумовленого компонента.
 2. Питальне слово.
 3. Форма морфологічного вираження.
 4. Найуживаніші іменники та займенники, з якими поєднується реєстровий якісний прикметник.
 5. Ілюстративний матеріал.

I. Характеристика реєстрових слів

Реєстровими одиницями «Словника граматичного керування прикметників» є якісні прикметники. Джерелом добору прикметників слугують Словник української мови в 11 томах [7], Великий тлумачний словник сучасної української мови [1] та «Український орфографічний словник» [10].

Якісні прикметники подаватимемо у формі чоловічого роду однини, після якої визначимо закінчення форми жіночого та середнього роду однини, і закінчення форми множини, напр.: **ВАЖКИЙ**, а, е, і; **ЗНАЙОМИЙ**, а, е, і; **КОРИСНИЙ**, а, е, і.

Форми коротких прикметників (за наявності) розташуємо поряд із повними формами відповідних реєстрових якісних прикметників, напр.: **ЗГОДНИЙ, ЗГОДЕН; ПОВНИЙ, ПОВЕН**. Щоправда, українська мова має невелику групу предикативних коротких прикметників, які «не змінюють загальної системної спрямованості прикметникових предикативних форм на функціональну нейтралізацію іменних морфологічних категорій» [4: 159].

Для якісних прикметників буде визначено сукупність валентностей лексико-семантичних варіантів (ЛСВ). До семантичної структури таких багатозначних одиниць, окрім прямих лексичних значень, уходять також переносні, спеціально-термінологічні, діалектні, розмовні, застарілі та ін.

Стилістичне маркування ЛСВ впливає на кількість і «якість» правобічних валентностей. Зважаючи на це, у Словнику будуть проаналізовані лише ті стилістично марковані якісні прикметники чи їхні ЛСВ, які виявляють інші, не зафіксовані щодо прямого лексичного значення валентні позиції.

II. Тлумачення лексичного значення реєстрового слова

Зважаючи на те, що саме лексико-семантична природа ознакового слова визначає кількість та семантичні функції його валентно залежних іменникових компонентів, у Словнику подамо тлумачення лексичного значення кожного реєстрового якісного прикметника чи ЛСВ багатозначного якісного прикметника. Кожен ЛСВ виділимо окремо і позначимо його арабською цифрою (1., 2., 3. і т. д.). Семантичні відтінки в межах ЛСВ виокремимо лише за умови труднощів у формальному вираженні керованих іменників. Такі семантичні відтінки тлумачимо в межах відповідних ЛСВ, використовуючи для них дві скісні риски (//).

III. Аналіз правобічних валентно зумовлених компонентів:

1. Семантична кваліфікація правобічного валентно зумовленого компонента

Після тлумачення прямого лексичного значення якісного прикметника (або ЛСВ багатозначного якісного прикметника) будуть визначені та схарактеризовані всі правобічні валентно зумовлені компоненти, семантичне розмежування яких спричинене належністю опорного слова до певного семантичного типу предиката.

У Словнику всі об'єктні значення поділяємо на власне-об'єкт, об'єкт якісної ознаки, об'єкт соціативності (об'єкт-співучасник стану), об'єкт обмеження, об'єкт порівняння та ін., а також виокремлюємо об'єктні значення синкретичного типу, такі як суб'єкт-об'єкт, просторовий об'єкт (об'єкт-локатив) та ін. Адресатну синтаксему диференціюємо на адресат якісного стану.

Послідовність розташування правобічних валентно залежних компонентів у словниковій статті зумовлена характером (силою) їхнього підрядного зв'язку з опорним прикметником: одні з них посідають за силою керування центральніше, інші ж – периферійніше місце. За І. Р. Вихованцем, у правобічній валентності синтаксеми щодо сили керування розташовуються так: найцентральнішу позицію займає об'єктна синтаксема, яка найтісніше поєднана з предикатом, за нею розташована адресатна синтаксема, для якої характерний дещо слабкіший зв'язок з опорним словом [2: 80].

2. Питальне слово

На семантичну та граматичну залежність керованих іменникових компонентів від прикметників указують питальні слова *що? кому? для кого? до чого? з ким?* і под. Їх буде наведено до кожного валентно зумовленого іменника.

3. Форма морфологічного вираження

В українській мові для вираження валентно зумовлених керованих компонентів наявні спеціалізовані безприйменникові (синтетичні) та прийменниково-відмінкові (аналітичні) морфологічні форми. Вони можуть реалізуватися в морфологічних варіантах (відмінкових формах), один з яких є основним, а інші – периферійними. Зокрема, спеціалізованим морфологічним засобом вираження об'єктного значення є знахідний безприйменниковий відмінок, адресатного – давальний безприйменниковий відмінок. Водночас нерідко відбувається переміщення одного відмінка зі своєї первинної позиції в зону іншого відмінка, внаслідок чого і з'являються периферійні морфологічні варіанти. Тому в словниковій статті після семантичної кваліфікації кожного валентно залежного компонента подаємо всі варіанти його морфологічного вираження (спочатку основні, а потім периферійні), що є типовими для сучасної української літературної мови, вказуючи відмінкову форму без прийменника чи з прийменником (за наявності). Назви відмінків подаємо скорочено: *Н. в.* (називний), *Р. в.* (родовий), *Д. в.* (давальный), *Зн. в.* (знахідний), *Ор. в.* (орудний), *М. в.* (місцевий).

4. Найуживаніші іменники та займенники, з якими поєднується рєстровий якісний прикметник

Після форми (форм) морфологічного вираження кожного валентно залежного компонента буде наведено найуживаніші іменники та займенники, з якими поєднується рєстровий якісний прикметник.

5. Ілюстративний матеріал

Реалізацію конкретної правобічної валентності відповідною керованою формою в мовленні ілюструємо матеріалом, дібраним з усної народної творчості, художньої літератури, наукових текстів, публіцистики та мережі Інтернету, зрідка – модельованими конструкціями.

Далі подаємо зразки укладених словникових статей граматичного керування прикметників.

АДЕКВАТНИЙ, а, е, і.

Цілком відповідний; тотожний.

Об'єкт обмеження:

Чому? (Д.в.): задумові, оригіналові, середовищу. *Опанування кольорового кінематографа передусім зводиться до опанування кольорового друку, адекватного задумові твору* (О. Довженко); *...кольорове фотографування дає репродукції буквально адекватні оригіналові* (О. Довженко); *Біологічна система адекватна середовищу* (Наука і суспільство).

ВВІЧЛИВИЙ (УВІЧЛИВИЙ), а, е, і.

Який дотримується правил пристойності, виявляє уважність, люб'язність; чемний.

Об'єкт обмеження:

До кого? (до + Р.в.): до старших, до всіх, до кожного. *Вона виростила сина; він до старих ввічливий, до молодих привітний* (С. Чорнобривець); *Жінка була людиною добра, така тиха, привітна, ввічлива до всіх* (Марко Вовчок); *Галя така ввічлива до кожного з того часу, як наділа те плаття на себе, сразу стала гордіша, недоступніша* (Панас Мирний).

З ким? (з + Ор.в.): з вами, з ним, з нею, з усіма. *Я буду з ними [дамами] ввічлива по дорозі* (І. Франко); *Він був тихий, соромливий і напрочуд ввічливий з усіма* (Ю. Смолич); *З усіма він [Сашко] чемний і винятково ввічливий* (Я. Баш).

ВИННИЙ, ВИНЕН, а, е, і.

1. Який вчинив що-небудь погане, зробив злочин, провинився у чомусь.

Об'єкт обмеження:

Перед ким? (перед + Ор.в.): перед батьками, перед дітьми, перед вчителем, перед друзями. *Я була винна перед тобою* (Ю. Яновський); *Чим я винна перед ним?* (М. Хвильовий).

2. Який має борг.

Власне-об'єкт:

Що? (Зн.в.): гроші, книжку. *Аж нарешті з жахом згадала, що це я сама винна кумові гроші* (Українська газета).

Адресат якісного стану:

Кому? (Д.в.): батькові, братові, сусідці, тобі, мені, йому. *Дитина винна своїм батькові і матері* (Дзеркало тижня); *Побіжи зараз до Соломії, візьмеш у неї курку і мірку картоплі: вона мені винна* (І. Карпенко-Карий); *Пам'ятай же, государю мій, що тепер ти винен мені вже півтора ста без двох* (М. Кропивницький).

ГИДКИЙ, а, е, і.

1. Такий, що викликає неприємне, гидливе почуття (виглядом, смаком і т.ін.); бридкий, огидний, мерзенний, паскудний, підлий.

Об'єкт обмеження:

Кому? (Д.в.): чоловікові, жінці, мені, тобі, йому (їй, їм). *Нічого не казатиму, такі ви мені гидкі й бридкі* (О. Довженко); *Вона йому гидка, осоружна; вона отруїла його життя, розлучив-*

ши з милою (М. Коцюбинський); *Чи ти знаєси, що мій нелюб теперечки мені ще гидший став, як до шлюбу?* (М. Кропивницький); *І став я гидкий сам собі* (О. Бердник).

Для кого? (для + Р.в.): для мене, для тебе. *Не звір я – людську кров пролити, І не харциз, людей щоб бити, Для мене гидкий всякий бай* (І. Котляревський).

ІДЕНТИЧНИЙ, а, е, і.

Тотожний, однаковий.

Об'єкт обмеження:

За чим? (за + Ор.в.): за характером, за композицією. *За характером декорування перемітки майже всіх районів Гуцульщини ідентичні* (Гуцульщина); *Вони [панно] майже ідентичні за композицією* (Мистецтво).

Об'єкт тотожності:

Чому? (Д.в.): *Антиген не ідентичний антитілу, а подібний до нього* (Знання та праця).

З/із/зі чим? (з/із/зі + Ор.в.): з мікрофлорою, з кольором. ...*мікрофлора грязьових вулканів ідентична з мікрофлорою нафтових родовищ відповідних областей* (Наука і суспільство); *Знай, що ніякого кольору первісні тільця не мають. Ні ідентично з кольором речі, ні схожого навіть* (М. Зеров).

НЕНАВІСНИЙ, а, е, і.

1. До якого відчуває хто-небудь ненависть, огиду.

// Який викликає ненависть, огиду у кого-небудь.

// Сповнений ненависті до кого-небудь.

Об'єкт обмеження:

Кому? (Д.в.): батькові, дівчині, сусідці, мені, тобі, їй, нам. *Так, адвокат Валер'ян Чубинський... Це прізвище було ненависне поліції* (М. Коцюбинський); *Всі його знали, бо всім він був ненависний, усім шкідливий. І всі на нього гарчали, як полохливий пес, що боїться вкусити* (М. Коцюбинський); *Всі вони були тепер їй ненависні, всі були для неї бригадирами* (О. Гончар); *А тепер, вже коли нема що більше взяти з мене, я йому непотрібна, ненависна!* (І. Франко).

До кого? (до + Р.в.): до хлопця, до дівчини, до нього, до неї. – *Чого ви такі ненависні до нього [Василя]?* (Панас Мирний); *Не будьте, вороги, ненависні до того, Хто в серці замірів владарних не здійма* (Леся Українка).

ПЕРПЕНДИКУЛЯРНИЙ, а, е, і.

Розташований під прямим кутом до чого-небудь.

Об'єкт обмеження:

До чого? (до + Р.в.): до площини, до осі, до ліній, до вектора, до краю (стола, зошита). *Відрізок, що з'єднує центр кулі з точкою, в якій куля дотикається до площини, перпендикулярний до цієї площини* (Наука і суспільство); *У процесі письма треба прагнути до того, щоб косі лінії зошита і написані на лінії букви були перпендикулярні до краю стола* (Шкільна гігієна).

Чому? (Ор.в.): площині, осі, землі. *Точка А перпендикулярна площині* (Знання та праця).

ТОТОЖНИЙ, а, е, і.

Такий самий, однаковий з чимсь, цілком подібний до чогось, схожий один з одним за своєю суттю й зовнішніми ознаками та виявом.

Об'єкт тотожності:

Чому? (Д.в.): параметрам, показникам, значенню. *Параметри орбіти майже тотожні розрахунковим* [параметрам] (О. Бердник); *Значення слова «буда» в давньоруській мові «намет плетений», на думку І.І. Срезневського, тотожне сучасному* [значенню] (Культура слова); *Скрізь розкотився стон тяжкий, Стон, громові тотожний* (П. Грабовський); *Економічний прогрес тотожний створенню якомога більшої кількості робочих місць у передових галузях економіки...* (Вісник НАНУ).

Зіз/зі чим? (з/із/зі + Ор.в.): Слово «дружина» з логічного погляду лише частково *тотожне зі словом «жінка»* (Культура слова).

До чого? (до + Р.в.): В Україні записано велику кількість пісень про М.І. Платова, *тотожних* або близьких до *російських* [пісень] (Нар.тв. та етн.).

Об'єкт обмеження:

За чим? (за + Ор.в.): за структурою, за будовою, за змістом, за семантикою. В українській та російській хореографіях існує *тотожне за структурою віртуозне* па (Україна молода); *Фразеологічні синоніми – це фразеологічні одиниці, що тотожні за своїм основним значенням* (Культура слова).

Література

1. Великий науковий словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: [підручник] / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
6. Пасічник І. А. Категорія валентності предикативних прикметників: [монографія] / І. А. Пасічник. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 184 с.
7. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. I-XI.
8. Степаненко М. І. Прикметниково-іменникові словосполучення у сучасній українській літературній мові (формально-синтаксичний і семантичний аналіз) / М. І. Степаненко. – Полтава, 1992. – 103 с.
9. Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові: [монографія] / В. А. Тимкова. – К.: Кондор, 2005. – 134 с.
10. Український орфографічний словник: понад 175 тис. слів / [уклад. В. В. Чумак [та ін.]; за ред. В. Г. Склярєнка]. – Вид 9-е, переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2009. – 1011 с.

Anna GABAI

Materials of the Dictionary of Grammatical Government of Adjectives

The article is devoted to theoretical bases and principles of compilation of the first modern Ukrainian linguistic Dictionary of adjectival grammatical government. The structure of vocabulary entries is thoroughly described. The specimens of the vocabulary entries of grammatical government of qualitative adjectives are offered.